

Het blazoen ontsmet

Adellijke heraldiek als toe-eigening van eer en deugd, 1550-1750

LUC DUERLOO

In zijn opdracht voor *Den vtrdrck ofte blasoen der wapenen* (1616) – het eerste Nederlandstalige handboekje dat over heraldiek gedrukt is – betoogt Jacob van Langhemersch dat hij de lezer wil leren hoe hij ‘beter soude connen bemerken d’oprechte ende edelen wapenen tusschen de ghecontrefeyte ende onedele’.¹ Hij is lang niet de enige auteur uit die periode die een scherp onderscheid maakt tussen adellijke en niet-adellijke wapenschilden of blazoenen. Volgens *L’etat et comportement des armes* (1597) van kanunnik Jean Scohier zijn adellijke wapens ‘strijdtekens [...] die door de krijgsvogden van de legerbenden geschonken zijn aan wie dapper voor het gemenebest gevochten heeft’. Nu echter, gaat hij verder, ziet men ‘een massa niet-edelen die naar hun eigen willekeur en fantasie een wapen aannemen’.² Als men deze auteurs mag geloven vindt er op het eind van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw een brutaal toe-eigeningsproces plaats. De adel moet machteloos toezien hoe almaar meer buitenstaanders zich een wapenschild aanmatigen. Toch blijft er een wezenlijk verschil. Adellijke blazoenen zijn een met bloed bevochten erfgoed dat van bovenaf verleend is. Niet-adellijke wapens zijn noch het een, noch het ander. Het is beunhazerij van onderop. Een oningewijde laat zich daar misschien wel aan vangen. Door de lectuur van handboekjes zoals dat van Van Langhemersch leert men echter de konterfeitsels van doe-het-zelvers onderscheiden van de ware blazoenen. Alleen die laatste zijn volgens de eminente Brabantse jurist Jan Baptist Christyn in zijn bewerking van *La science de la noblesse* (1691) de echte *marques d’honneur*, de ware tekens van eer. Meteen is het hoge woord eruit. Adellijke wapenschilden zijn nauw verbonden met de toenmalige cultuur van de eer. Ze zijn er de zichtbare dragers van. Juist daarom kunnen ‘de merktekens van ambachtslieden

¹ J. Van Langhemersch, *Den vtrdrck ofte blasoen der wapenen, inhoudende een schoon onderwijs ende leeringhe tot onderscheyt ende kennisse derseluer* (Ieper 1616) 1. Er is nauwelijks wat bekend over Jacob Van Langhemersch. Blijkbaar leefde en werkte hij in het Ieperse in het begin van de zeventiende eeuw. *Den vtrdrck* is in elk geval opgedragen aan het hoofdcollege van de Kasselrij Ieper.

² J. Scohier, *L’etat et comportement des armes, Livre autant vtil que nécessaire à tous gentilshommes et officiers d’armes* (Brussel 1597) 1-2. In het Frans staat er: ‘signes guerriers ... donnéz par les princes de la gendarmerie à ceux qui vaillamment avoient combatu pour la république’ en ‘vn tas de rotturiers, prenans armoiries à leur poste et fantasie’. Jean Scohier werkte zich op het einde van de zestiende eeuw onder de vleugels van de hertogen van Aarschot op tot drievoudig kanunnik en apostolisch protonotarius. Zijn *L’etat* beleefde drie edities tussen 1597 en 1630. Hij was eveneens auteur van genealogieën van het Huis de Croÿ en van Jezus Christus. Zie: E. Matthieu, *Biographie du Hainaut II* (Edingen 1903) 321-322.

en handelaars en de wapenschilden van burgers' niet op eenzelfde hoogte geplaatst worden.³ Als men dat wel zou doen, dan aanvaardt men immers dat deze groepen zich met recht het bij uitstek adellijke idioom van de heraldiek hebben toegeëigend.

Het is echter zeer de vraag of de heraldische handboekjes het hier wel bij het rechte eind hebben. De heraldiek is bij zijn ontstaan in het midden van de twaalfde eeuw weliswaar een exclusief ridderlijke aangelegenheid. Daar komt echter verandering in tussen ruwweg 1230 en 1330. Deels omdat ze ondertussen een erfelijk karakter hebben gekregen, deels omdat ze ook buiten het krijgsbedrijf uitstekende identificatiemiddelen zijn, gaan ook edeldames, clerici, burgers en boeren blazoenen voeren. Wereldlijke en kerkelijke instellingen volgen weldra hun voorbeeld. Zo wordt de heraldiek een relatief breed maatschappelijk verschijnsel. Van zichtbare standsverschillen valt er geen spoor te bekennen. In de late middeleeuwen wijst niets op een scherp onderscheid tussen adellijke en niet-adellijke wapenschilden.⁴ Dit artikel wil aantonen dat een dergelijk onderscheid er eigenlijk pas in de vroegmoderne periode komt en dat het er komt als uitdrukking van een veranderend standsbewustzijn.

Standsbewustzijn is inherent aan het bestaan van standen. Het gaat hem immers om het onderscheid. Een stand die op geen enkele manier van andere standen of van het gemeen verschilt, heeft in feite geen reden van bestaan meer. De manier waarop dat standsbewustzijn zich uit kan echter sterk verschillen van plaats tot plaats en van periode tot periode. Voor Franse edelen was het lange tijd ondenkbaar dat ze zich met handel zouden inlaten; voor edellieden van de Italiaanse stadsrepublieken was dat dan weer vanzelfsprekend. Ook in de tijd doen er zich betekenisvolle verschuivingen voor. Het is al vaker betoogd dat de adel eind zestiende, begin zeventiende eeuw de manier waarop hij zich van andere lagen van de bevolking onderscheidt, gaat herijken.⁵ Hij doet dat onder meer door zich bij wijze van sociale strategie een specifiek soort heraldiek toe te eigenen. Door, met andere woorden, de adellijke heraldische praktijk van specifieke normen en specifieke vormen te voorzien. Op hun beurt vertellen die nieuwe normen en vormen heel wat over het soort collectieve identiteit dat de adel zich op dat moment wil aanmeten.

³ C.F. Ménestrier, *La science de la noblesse, ou la nouvelle méthode du blason. Augmentée des principales familles du Pais-Bas, d'Hollande, d'Allemagne, d'Italie et d'Espagne, par Mr. [J.B. Christyn]* ([Brussel] 1691) 4. De oorspronkelijke tekst luidt: 'ce qui les distingue des marques des ouvriers et des marchans, et des armoiries des bourgeois'. Jan-Baptist Christyn, baron van Meerbeek, was een eminent jurist en topambtenaar in de Spaanse Nederlanden. Hij was achtereenvolgens raadsheer in de Grote Raad (1667), de Geheime Raad (1671), de *Consejo de Flandes* (1675) en de Raad van State (1676), om uiteindelijk het ambt van kanselier van Brabant (1687) in de wacht te slepen. Hij bekleedde die laatste functie tot aan zijn dood (1690). Christyn liet een reeks gezaghebbende werken na over recht en wapenkunde. Zie: J. Thonissen, 'Christyn, Jean Baptiste', *Biographie nationale* IV (Brussel 1873) 105-109.

⁴ M. Pastoureau, *Traité d'héraldique* (Parijs 1979) 26-58.

⁵ Recentelijk nog in R.G. Asch, *Nobilities in Transition, 1550-1700. Courtiers and Rebels in Britain and Europe* (Londen 2003) 9-22, die daarbij een politiek-cultureel verklarend model tegenover het meer gangbare sociaal-economische stelt.

Dit uitgangspunt wekt allicht verwondering. Het gaat hier niet om een klassieke casus van toe-eigening. Het toe-eigeningsparadigma, dat vooral via het werk van Willem Frijhoff in het historisch onderzoek doorgedrongen is, interpreteert in de regel verschillen tussen hoge en lage cultuur. Het gaat er van uit dat dalend cultuurgoed niet klakkeloos door de gewone man overgenomen wordt. Hij past het in zijn leefwereld in en voorziet het op die manier van een eigen betekenis. Zijn conformisme is in belangrijke mate schijn. Hij schikt zich oppervlakkig bekeken naar de normen en verwachtingen van hogerop, maar geeft er in de praktijk een draai aan zodat ze beter rijmen met de eigen behoeften. Dat proces wordt creatief verzet genoemd.⁶ Dergelijk plebejisch gemorrel lijkt mijlenver verwijderd van de wereld van privileges en standonderscheid. Het bijsturen van de heraldiek tot een adellijk idioom gebeurt immers niet bepaald van onderop. De adel mag dan al onder druk staan in een veranderende samenleving, niemand denkt eraan om deze stand bij de machtelozen onder te brengen of de sociale strategieën die hij ontwikkelt als een beweging van onderop te duiden. In dat opzicht stelt zich echter de vraag of het gangbare toe-eigeningsparadigma niet al te zeer in een gepolariseerd denkkader besloten zit. Zijn boven- en onderlaag wel zo statisch en afgeijnd als men gemakshalve aanneemt? Kunnen machtige standen dan geen behoefte hebben om een of ander cultuurgoed naar hun hand te zetten? Een zelfbewuste en voorname stand als de adel moet zich immers affirmeren tegenover concurrerende groepen. In de behandelde periode wordt hij bovendien geconfronteerd met het appel van het beschavingsoffensief. Tegelijkertijd krijgt hij ook af te rekenen met hogere machten. Het staatsvormingsproces en in het bijzonder de vestiging van het geweldmonopolie stellen de band tussen adeldom en krijgsmacht in vraag.⁷

Stuk voor stuk dwingen die uitdagingen tot het herdefiniëren van de adellijke identiteit en die oefening manifesteert zich heel duidelijk in de evolutie van de heraldiek. Als men de auteurs van de heraldische handleidingen mag geloven, is het vooral een zaak van de uitwendige versierselen van het schild. Op hun theorieën en de impact ervan op het adelsrecht wordt in eerste instantie ingegaan. Aansluitend hierop wordt een model naar voor geschoven dat de regionale verschillen bij de toe-eigening van de uitwendige versierselen tracht te verklaren. Nader onderzoek zal echter uitwijzen dat de essentie van het verhaal zich op een ander niveau situeert. Parallel met de toe-eigening van de uitwendige versierselen voltrekt zich immers een verschuiving in de adellijke wapensymboliek, een verschuiving die in wezen veel diepgaander en betekenisvoller is. Hoe die overgang van een veelzeggende, vaak erg sprekende naar een meer generische symboliek verloopt, wordt aan de hand van concrete voorbeelden aangetoond.

⁶ W. Frijhoff, 'Toe-eigening van bezitsdrang naar betekenisgeving', *Trajecta* 6 (1997) 99-118.

⁷ Asch, *Nobilities*, 2-3.

Theorie en recht: de toe-eigening van adellijke rangsymbolen

Het is zeker geen toeval dat alle bovenstaande citaten uit handleidingen over heraldiek komen. Het genre kent een opvallend succes in de tweede helft van de zestiende en gedurende zowat de hele zeventiende eeuw.⁸ Daarbij worden twee heel verschillende producten aangeboden. Naast een beperkt aantal klassiekers, komt een veelvoud aan inleidinkjes van de pers. In het eerste geval gaat het bijna zonder uitzondering om lijvige boekwerken, gedrukt op groot formaat en verlucht met fraaie platen. De kostprijs van dergelijke werken is navenant. De markt ervoor is zonder twijfel beperkt tot professionele heraldici en erudiete amateurs.⁹ Daarnaast verschijnen er letterlijk tientallen handzame introducties op het onderwerp. Ze hebben een klein formaat, zijn vrij beknopt en aan de kwaliteit van de illustraties worden geen al te hoge eisen gesteld. Van Langhemersch *Vvtdrvck ofte blasoen der wapenen* biedt een goed voorbeeld van wat er in dit marktsegment verschijnt. Het lijkt logisch dat hier op een heel wat ruimere afzet wordt gemikt. Zelfs de meest oppervlakkige lectuur van die laatste boekjes suggereert dat het succes van het genre sterk verweven is met sociale strategieën van de adel. Het doet er eigenlijk niet toe welk boekje men juist ter hand neemt. Het duurt nooit lang vooraleer men op een passage stuit die ervoor pleit om de heraldiek voor de adel te recupereren en zo de standsverschillen opnieuw duidelijk zichtbaar te maken.¹⁰

Maar zelfs in een qua opzet door en door erudiet werk als *L'estat et comportement des armes* kan Schohier het niet nalaten om een bittere klaagzang aan te heffen. De wijze waarop niet-edelen zich wapenschilden aanmatigen, heeft volgens hem tot de destabilisering van de maatschappij geleid. 'De adel wordt misprezen, vernietigd en misbruikt door een hoop niet-edelen', schrijft hij op een moment dat de Opstand nog lang niet beslecht lijkt, en 'van daar komt de fout dat iedereen zich beschouwt en uitgeeft als gelijke'. Er zijn dringend maatregelen nodig om de maatschappelijke orde en het standenonderscheid te herstellen. De adelstand wordt daarbij als de sluitsteen van die orde gezien. Voor Schohier ligt de oplossing voor de hand: 'Het is notoir en evident – dit stel ik maar even terzijde – dat het goed zou zijn om hierover tot een besluit te komen en een goede berisping, ordonnantie en hervorming over deze misbruiken uit te vaardigen en ervaren lieden van stand te machtigen om alle dergelijke geüsurpeerde wapenschilden te verwijderen en te vernietigen'.¹¹ Of

⁸ M. Pastoureau, 'L'historien et les traités de blason, XIVe-XXe siècles', in: R. Harmignies, *Bronnen voor de heraldiek in West-Europa, Handelingen van het 4de colloquium voor heraldiek* (Brussel 1985) 129-139.

⁹ L. Duerloo, *Privileges uitbeelden. De Zuid-Nederlandse wapenkoningen en wapenkunde in de eeuw van de Verlichting* (Brussel 1991) 182-184.

¹⁰ J.F.R. Day, 'Primers of Honor, Heraldry Books, and English Renaissance Literature', *Sixteenth Century Journal* 21 (1990) 93-103.

¹¹ Schohier, *Estat*, 2. De oorspronkelijke teksten zijn als volgt: 'la noblesse se trouve en mespris, annéantie et violée par un tas de roturiers' en 'dont vient la faute et que chacun s'estime et presume d'estre de mesme pris. Il est notoire et évident, cecy diray ie en passant, qu'il seroit bon d'adviser sur ce fait et faire une belle reprimende, ordonnance et réformation sur telz

Scohiers tekst ook rechtstreeks aan de basis ligt van de twee edicten betreffende adellijke voorrechten die Filips II op 23 september 1595 uitvaardigt, valt moeilijk uit te maken. Het manuscript van *L'etat et comportement des armes* dateert weliswaar van 1592, maar het komt pas in 1597 van de pers. In elk geval zijn de motivaties van de twee edicten in eenzelfde geest gesteld. De koning opent zijn edict over adellijke voorrechten – die *marques d'honneur et de noblesse* worden genoemd – met de stelling dat ‘de rede beveelt dat eenieder zich aan zijn stand, staat, rang en kwaliteit houdt, zonder die te overschrijden, noch een adellijke naam of titel te voeren die hem niet toekomt’. Het gelijktijdige edict over titulatuur en aanspreektitels waarschuwt eveneens voor de grote verwarring en het schandaal die uit allerhande usurpaties zullen volgen.¹² Het mogen dan niet meteen aanwijsbare ontleningen uit een of ander traktaatje zijn, toch kan men er niet omheen dat het genre van de heraldische handleidingen de toenemende overheidsbemoedeningen op het vlak van heraldiek aanstuurt en onderbouwt.

De edicten van 1595 zijn de eerstelingen van een wetgeving die in de daaropvolgende anderhalve eeuw almaar uitgebreider en gedetailleerder wordt. Op 14 december 1616 laten de aartshertogen Albrecht en Isabella een zestien artikelen tellend edict over ‘het draghen ende voeren van wapenen, timbren, titulen en andere teecken van edeldom’ afkondigen. Deze tekst vormt de basis van het adelsrecht en van de zogenaamde heraldische rechtspraak tot hij op 11 december 1754 vervangen wordt door een nog uitgebreider edict van keizerin Maria Theresia. Tussen deze twee ijkpunten in hebben verscheidene ordonnanties en een reeks sententies van de Geheime Raad het adelsrecht bekrachtigd en verfijnd.¹³ Bovendien heeft Christyn in zijn *Jurisprudentia heroica* (1668 en 1689) het edict van 1616 artikel per artikel van uitvoerig en gezaghebbend commentaar voorzien.¹⁴ De edicten voorzien ook in een vervolgingsapparaat dat de naleving van het adelsrecht moet afdwingen. De vorstelijke advocaten fiscaal en de wapenherauten kunnen overtredingen aanklagen bij de provinciale justitieraden. De gemachtigde officieren blijven niet bij de pakken zitten. Met grote regelmaat moeten lieden die onder verdenking staan van het aanmatiging van een of ander adellijk voorrecht, zich voor de rechtbanken verantwoorden.¹⁵ Over de doelmatigheid van de heraldische

abuz et d'y commetre gens de bien et experimentez avec charge expresse de rompre, brizer, casser, effacer et abolir toutes telles armoiries vsurpées’.

¹² L. Arendt en A. De Ridder, *Législation héraldique de la Belgique, 1595-1895. Jurisprudence du Conseil héraldique, 1844-1895* (Brussel 1896) 139-147. Letterlijk staat er: ‘Comme la raison commande que un chascun se contienne en son estat, condition, degré et qualité: sans en desborder, ny entreprendre ou usurper aucun nom ou tiltre de noblesse que ne luy appartient’.

¹³ Arendt en De Ridder, *Législation*, 147-216.

¹⁴ [J.B. Christyn], *Jurisprudentia heroica, sive de jure belgarum circa nobilitatem et insignia* (Brussel 1689). Zie ook: L. Fourez, *Le droit héraldique dans les Pays-Bas catholiques* (Brussel 1932).

¹⁵ De recente ontsluiting van de honderd banden heraldische processen die voor de Grote Raad van Mechelen en de Soevereine Raad van Brabant zijn gevoerd, illustreert treffend de omvang van het fenomeen. Zie: H. de Pinchart, ‘Inventaire des dossiers de procès héraldiques conservés

rechtspraak lopen zowel tijdens als na het ancien regime de meningen uiteen. Hoewel het vaststaat dat lang niet alle gevallen van usurpatie worden vervolgd – laat staan bestraft – blijkt het vervolgingsbeleid toch een ontradend effect te hebben gesorteerd. Dat baat de adelstand, die zijn status aldus beter beschermd ziet. Het baat evenzeer de vorst, die er alle belang bij heeft dat hij zijn monopolie op de verlening van adellijke gunsten kan maximaliseren.¹⁶

Figuur 1: Het ‘getymbreerde’ wapen van ridder Jan Frans van Havre, midden achttiende eeuw. Het schild is gedekt met een helm, helmkroon, dekkleden en helmteken. De twee schildhouders hebben elk een banier (Bron: Gulden boek van de Kapel van het Allerheiligste Sacrament van de Kathedraal van Antwerpen, 1631)

Over de heraldische voorrechten van de adel zeggen de edicten van 1595 en 1616 bijna woordelijk hetzelfde. In de Nederlandstalige versie van 1616 heet het dat alleen de adel ‘ghetimbreeerde wapenen, ’t zy in huere zeghels, cachetten, tapysseriën oft andersints’ mag voeren.¹⁷ Het sleutelbegrip ‘ghetimbreeerde wapenen’ is ontleend aan het Franse *armoiries timbrées*. Hiermee

aux AGR à Bruxelles’, *Le parchemin* 64 (1999) 138-153, 306-313 en 379-399, *Ibidem* 65 (2000) 51-56, 309-313 en 468-474; 66 (2001) 158-159; 67 (2002) 314-317 en 459-475; 68 (2003) 227-233 en 312-316.

¹⁶ Duerloo, *Privileges*, 99-119.

¹⁷ Voor de Nederlandse tekst van het edict van 1616, zie: T. De Rouck, *Nederlandsche herault of adelik toneel, zijnde een historische beschrijvinge van allerley trappen van adeldom, alsmede van alderhande wapen-schilden in koninckrijcken, gemeenebesten, steden en volkeren van oude tijden af tot dese eeuw toe in gebruyk geweest zijnde* (Amsterdam 1672) 343-349.

bedoelt men een blazoen waarvan het eigenlijke schild – het essentiële onderdeel van elk heraldisch vertoon – omgeven is met uitwendige versierselen. Over welke versierselen het dan gaat, hangt af van de status en het geslacht van de betrokkene. Een man van adel topt zijn schild in de regel met een helm die voorzien is van een wrong, dekkleden en een helmteken. Bij edellieden die al meerdere generaties tot de tweede stand behoren en ridders verschijnt er vaak een helmkroon in de plaats van de wrong. Ook kunnen schildhouders en banieren de anciënniteit van het geslacht of de hogere rang van de betrokkene onderstrepen (figuur 1). Getitelde edelen laten doorgaans de helm en zijn toebehoren achterwege. Bovenop hun schild rust een rangkroon, terwijl twee schildhouders het schild ondersteunen. De top van de getitelde adel plaatst het geheel bovendien op een wapenmantel. Adellijke vrouwen moeten het met heel wat minder stellen. Om te beginnen bedienen ze zich van specifieke schildvormen.¹⁸ Ongehuwde vrouwen en weduwen voeren hun wapen op een ruit, gehuwde vrouwen veelal op een ovaal. Weduwen leggen vaak een lint om hun schild, terwijl de wapens van ongehuwde en gehuwde vrouwen met verschillende soorten takken kunnen worden omkranst. Verder voorzien getitelde dames hun schild van de passende rangkroon.¹⁹

Figuur 2: Sommige niet-adellijken blijken erg inventief in het nabootsen van de zo begeerde helm, wrong en dekkleden (Tekening van de auteur naar Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, 21.094 (origineel uit 1738))

Van alle uitwendige versierselen geniet de helm het meeste prestige. Het gaat zelfs zo ver dat men in het Frans met *le timbre* vaak enkel helm, helmteken en dekkleden bedoelt. Wie – terecht of onterecht – adellijke pretenties koestert, weet dat. Veruit de meeste aanklachten voor heraldische misbruiken betreffen het aanmatigen van een helm met toebehoren.²⁰ Meer

¹⁸ Duerloo, *Privileges*, 187-203.

¹⁹ L. Duerloo, 'De ontwerpen van de wapenkoningen voor het adelsedict van 1754', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 147 (1981) 45-75, met name 55-56.

omzichtige usurpatoren omgeven hun schild met een loofwerk dat oppervlakig gezien op een helm met wrong en dekkleden lijkt (figuur 2). Als ze dan toch worden gedagvaard, bestaat hun verweer erin te beweren dat ze ‘lichtelijk’ zouden kunnen ‘missen in de fulliaqien die den verweerdere kringelkens noomt, als de termen van de conste niet verstaende’.²¹ Zelfs de geestelijkheid – die nochtans sinds de late middeleeuwen over een standmatig systeem van rang- en waardigheidstekens beschikt – ontsnapt niet aan het prestige van de helm.²² In de zeventiende en achttiende eeuw geven heel wat adellijke kanunniken er de voorkeur aan om hun schild alleen met helm en helmteken te toppen. Anderen plaatsen zowel de voorvaderlijke helm als de hun eigen prelatenhoed boven het schild (figuur 3).

Figuur 3: Het wapen van apostolisch protonotaris en ridder Jacob Lodewijk Jozef de Borrekens, midden achttiende eeuw. Een voorbeeld van het combineren van een prelatenhoed met een adellijke helm (Bron: Gulden boek van de Kapel van het Allerheiligste Sacrament van de Kathedraal van Antwerpen)

In navolging van de heraldische handboekjes stelt het adelrecht de zaken voor alsof het voeren van uitwendige versierselen al van oudsher een adellijk

²⁰ Duerloo, *Privileges*, 103.

²¹ Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, inv. nr. 21.094 en 21.110: Proces J. Hatrival tegen J. de Witte, 1738-1740; citaat uit de repliek van J. de Witte.

²² M.F. McCarthy, *A Manual of Ecclesiastical Heraldry, Catholic, Anglican, Lutheran, Presbyterian and Orthodox* (Darlinghurst 2005) 48-68.

privilegie is. De studie van de laatmiddeleeuwse heraldiek spreekt dat echter tegen. Op basis van Vlaamse zegels moet men in elk geval vaststellen dat lang niet alle edellieden in de vijftiende eeuw hun schild met een helm en helmteken toppen. Een op acht vindt het niet nodig om aldus zijn status te affirmeren. Ongeveer een derde van de niet-adellijken bedient zich juist wel van een helm met helmteken.²³ Dat lijkt een veel te hoge frequentie om nog van misbruiken of usurpaties te kunnen gewagen. In de late middeleeuwen moet het verschil tussen adellijke en niet-adellijke wapenschilden blijkbaar niet op het niveau van de uitwendige versierselen gezocht worden. Alles wijst erop dat het zich op dat moment manifesteert in de manier waarop de heraldiek in de praktijk wordt aangewend. Adellijke blazoenen functioneren nog altijd in een militaire context. Het familiewapen prijkt op wapenrok en banier. Op toernooien tooit men zich met een helmteken. De niet-adellijke heraldiek blijft – op enkele exclusieve stedelijke toernooigezelschappen na – van dergelijke toepassingen verstoken. In de late middeleeuwen is het verschil tussen adellijke en niet-adellijke wapens dus bovenal een kwestie van gebruik en niet van vorm. Exclusieve rechten op het voeren van helm en helmteken blijken in de praktijk niet te bestaan. Een en ander betekent dat het adellijke voorrecht om uitwendige versierselen te voeren eigenlijk een vroegmoderne constructie, om niet te zeggen een *invented tradition* is. De adelstand wil zijn geprivilegieerd statuut heraldisch gerepresenteerd en bekrachtigd zien. Om zijn doel te bereiken, eigent hij zich eind zestiende, begin zeventiende eeuw de uitwendige versierselen toe. Daarbij krijgen ze een betekenis die afbreuk doet aan hun oorspronkelijke functie.

Heraldische distinctie in internationaal perspectief

Het fenomeen blijft niet beperkt tot de Habsburgse Nederlanden. Ook in andere staten onderneemt de adelstand een queeste naar heraldische distinctie. De uitkomst verschilt echter van land tot land. Een comparatieve benadering biedt daarom de mogelijkheid om de toe-eigening van de adellijke heraldiek beter te duiden. Meer bepaald stelt zich de vraag op welke manier de verschillende uitkomsten zich verhouden tot drie variabelen. Vooreerst is er de staatsvorming. Daarnet is er al naar verwezen dat de versterking van de vorstelijke macht de landsheer het alleenrecht op de adelsverheffing oplevert, terwijl het hem tegelijkertijd met de plicht opzadelt om de standsongelijkheid te handhaven. Het ritme en de resultaten van de staatsvorming vertonen sterke regionale verschillen en het is dan ook interessant om na te gaan welke impact die hebben op het proces van toe-eigening. Daarnaast zijn er de relatieve omvang van de adel en de daarmee samenhangende interne geleding van de tweede stand. Ook hier zijn er immers opvallende regionale verschillen. In sommige delen van Europa vormt een kleine groep edelen een vrij homogene stand. In andere gaan grote aantallen gepaard met significante statusverschillen. Een en ander bepaalt mee de uitkomst van het zoeken naar heraldische distinctie.

²³ R. Mathieu, *Le système héraldique français* (Parijs 1946) 202-203.

In het meest radicale geval verwerft de adel het exclusieve gebruik van de heraldiek. Al wie tot de adel behoort, voert een wapenschild. Al wie een wapenschild voert, behoort tot de adel. De twee zijn omwisselbaar. In Engeland en Wales leggen de *visitations* in de zestiende en zeventiende eeuw op die manier het standenonderscheid op. Hierbij registreert een wapenkoning of zijn gevolmachtigde systematisch de *gentry* van een bepaald graafschap. Alle edelen dienen hun recht op het voeren van een blazoen te staven. Wie in gebreke blijft of zijn rechten niet afdoende kan bewijzen, wordt vervallen verklaard.²⁴ De wapenkoningen kunnen de situatie van een teruggewezen familie evenwel regulariseren door alsnog een wapenschild te verlenen.²⁵ Bij betwistingen oordeelt het *High Court of Chivalry*, een in oorsprong militaire rechtbank die niet alleen in heraldische processen vonnist maar ook bevoegd is voor zaken waarbij de eer van de partijen geschaad is.²⁶ Vanaf 1568 krijgen de *visitations* ook navolging in Ierland. Het instabiele politieke klimaat belet echter dat ze er ooit het hele eiland bestrijken.²⁷ In Schotland verbiedt het parlement in 1592 bij wet dat *the commoun sort of people* een wapenschild zou voeren. Overtredingen worden bestraft met een hoge boete, inbeslagname en desnoods gevangenisstraf. De Schotse wapenkoning ziet toe op de toepassing van de wet. Voor de strafuitvoering kan hij beroep doen op lokale magistraten. In 1672 beveelt het parlement bovendien het openen van een register waarin alle rechtmatige blazoenen ingeschreven worden.²⁸ Ook in Portugal en Spanje veronderstelt het adelsrecht dat uitsluitend adellijken een wapen voeren, zij het dat de overheid er geen pogingen onderneemt om tot een algemene registratie te komen. In deze landen keert men het proces eigenlijk om. Adellijken kunnen er een certificaat vragen dat zowel hun statuut als hun wapen bevestigt.²⁹

Het kleinst mogelijke verschil vindt men daarentegen in het Heilige Roomse Rijk. Iedereen behoudt er het recht om een wapenschild met uitwendige versierselen te voeren. Het enige onderscheid tussen adellijken en niet-adellijken betreft de vormgeving van de helm. De open of traliehelm is in principe voorbehouden aan de adel, terwijl niet-adellijken genoeg moeten nemen met de meer gesloten toernooihelm. Bovendien verhindert de politieke versnippering van het Rijk een efficiënt handhavingsbeleid. De verlening van adellijke gunsten behoort weliswaar tot het prerogatief van de keizer, maar de rijksstanden matigen zich de vervolging van usurpaties aan.³⁰ Lang niet alle rijksstanden slagen er echter in om hun aanspraken terzake door te zetten. Zo

²⁴ A. Wagner, *Heralds of England. A History of the Office and College of Arms* (Londen 1967) 161, 167-170, 185-187, 236, 267-273 en 311-313.

²⁵ T. Woodcock en J.M. Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry* (Oxford 1988) 34-43.

²⁶ G.D. Squibb, *The High Court of Chivalry* (Oxford 1959) 138-147.

²⁷ T.F. McCarthy, 'Ulster Office' (Onuitgegeven masterscriptie, Queen's University Belfast 1983) 120-152.

²⁸ T. Innes of Learny en M. R. Innes of Edingight, *Scots Heraldry* (Londen en Edinburgh 1978) 43-44 en 122-124.

²⁹ [L. de Mello Vaz] de São Payo, 'Cartas de brasão de armas, Um ensaio de diplomática', *Armas e troféus*, 2de reeks, 1 (1960) 219-262.

moet de prinsbisschop van Luik er zich in 1636 bij neerleggen dat de Staten zijn voorstel om wetgeving tegen adelsusurpaties uit te vaardigen onbeantwoord laten.³¹ Al bij al is er in het Heilige Roomse Rijk dus geen sprake van een win-win situatie waarin het vorstelijke verheffingsmonopolie gecompenseerd wordt door de bescherming van het standsverschil.

Als het over adel gaat, hebben de Britse eilanden en het Iberische schiereiland meer gemeen. Beide regio's worden gekenmerkt door een relatief omvangrijke adelstand. In Castilië en Portugal rekt men ongeveer 10% van de bevolking tot de adel.³² Ook de wijze waarop de adel gestructureerd is, vertoont sterke overeenkomsten. De Britse *gentry*, de Spaanse *hidalgúia* en de Portugese *fidalgúia* zijn stuk voor stuk numeriek relatief talrijk. Mede daarom zijn hun macht, voorrechten en vermogens eerder bescheiden. Zowel in Groot-Brittannië, als in Spanje en Portugal staat er tegenover die lage adel een kleine elite van getitelde edelen. De *peers* en *grandes* belichamen alles wat de lage adel niet heeft: macht, privileges en fortuin. Zonder overdrijving kan men stellen dat de kloof tussen de hoge en de lage adel er in wezen veel dieper is dan die tussen de lage adel en de burgerij. De twee *pragmáticas* die Filips II op 8 oktober 1586 over adelsrecht in Castilië uitvaardigt – en die een decennium later in de Habsburgse Nederlanden navolging krijgen – geven daar een sprekend voorbeeld van. In Castilië komt het immers niet tot een algemeen verbod op het voeren van uitwendige versierselen door niet-adellijken. De *pragmática* spreekt zich enkel uit over het gebruik van rangkronen en reserveert die voor hertogen, markiezen en graven, de absolute top van de *titulados*.³³ Beide regio's behoren tenslotte tot de kopgroep van de staatsvorming. De koninklijke macht is er sinds de slotdecennia van de vijftiende eeuw fors uitgebouwd. Langs de ene kant zet het groeiende vorstelijke overwicht de traditionele adellijke machtsposities onder druk. Langs de andere kant levert het ook de machtsmiddelen die noodzakelijk zijn om tot een algemene registratie van de adelstand te komen. Het kan geen toeval zijn dat het registratieproces een stuk trager op gang komt in Schotland, waar de koninklijke macht langer omstreken is. Het is beslist geen toeval dat de *visitations* mislukken in Ierland, waar grote delen van het eiland tot ver in de zeventiende eeuw aan de controle van Dublin ontsnappen.

In het Heilige Roomse Rijk liggen de zaken helemaal anders. De adel is er naar verhouding klein in aantal. Het traditionele ons kent ons speelt dan ook veel sterker. Bij de toelatingsprocedure voor adellijke corporaties bijvoorbeeld weegt het bezweren van de ingediende kwartierstaat door standsgelijken minstens even zwaar als de voorgelegde bewijsstukken.³⁴ De rijksadel heeft

³⁰ G.A. Seyler, *Geschichte der Heraldik, Wappenwesen, Wappenkunst, Wappenwissenschaft*. J. Siebmacher's großes Wappenbuch A (Neustadt an der Aisch 1970) 407-408.

³¹ J. de la Croix, *Les hérauts d'armes de la principauté de Liège* (Dison 1947) 6.

³² J. Dewald, *The European Nobility, 1400-1800* (Cambridge 1996) 22-27.

³³ A. de Ceballos-Escalera y Gila, *Heraldos y reyes de armas en la corte de España* (Madrid 1993) 337.

³⁴ F.-H. von Hye, 'Die Aufschwör-Schilde des deutschen Ordens in der Deutschhauskirche zum Hl. Georg in Bozen', in: R. Harmignies, *Bronnen voor de heraldiek in West-Europa*,

overigens een complexere structuur. Onder de getitelde *Herren* en lagergeplaatste *Ritter* is een deel *Reichsunmittelbar* en een deel niet. Wie tot de zogenaamde immediaten behoort, geniet ongeacht zijn titel van een beduidend groter prestige. Het is eervoller om ridder en rijksstand te zijn, dan graaf en onderdaan. Zo doorkruist de ene hiërarchie de andere. Bovendien wordt de staatsvorming in het Rijk gestremd door de concurrentie tussen de keizerlijke en de landsheerlijke macht. Van alle factoren die in de Britse eilanden en het Iberische schiereiland voorkomen, is er dus niet één die zich ook in het Heilige Roomse Rijk manifesteert. Vandaar de stelling dat het samenspel van het aandeel van de adel in de totale bevolking, van het gewicht van hiërarchische verschillen binnen de adel en van de voortgang van de staatsvorming determinerend is bij het toe-eigenen van heraldische distinctie.

De Habsburgse Nederlanden nemen hierbij een tussenpositie in. De adelstand vertoont nogal wat overeenkomst met de Duitse. Hij is beperkt qua omvang en de getitelden torenen niet hoog boven de anderen uit. Het staatsvormingsproces heeft er echter – zij het niet zonder slag of stoot – betekenisvolle vooruitgang geboekt. Mutatis mutandis geldt een en ander ook voor Frankrijk, de bakermat van het principe dat ‘ghetimbreerde wapenen’ een adellijk voorrecht behoren te zijn. Het beginsel duikt voor het eerst op in de *Catalogus gloria mundi* (1529) van de Bourgondiër Bartholomeus Cassaneus (of Bartholomé de Chasseneux).³⁵ Het Parlement van Parijs baseert er vanaf het midden van de eeuw zijn arresten op. In 1561 bekrachtigt Karel IX het alleenrecht van de adel om uitwendige versierselen te voeren in de ordonnantie van Orléans. Voor de rest van de zestiende en de hele zeventiende eeuw herhalen zijn opvolgers dit gebod op gezette tijden, waarbij ze de boete voor usurpaties in 1607 eerst op 500 en daarna in 1634 op 2.000 livres brengen. De vele herhalingen en de snel oplopende boetes doen echter vermoeden dat het gewenste effect uitblijft.³⁶ In efficiëntie moet de Franse kroon dus onderdoen voor de Habsburgse Nederlanden. Toch lijkt het veelzeggend dat in deze twee gebieden met een gelijkaardig samenspel tussen de relatieve omvang van de adel, interne hiërarchie en staatsvorming, ook identieke stellingnamen over heraldische distinctie tot stand komen.

Het discours van wapenfiguren: de traditie van veelzeggende symboliek

Van Langhemersch en consorten plegen weliswaar een kunstgreep, maar ze hebben niet over de hele lijn ongelijk. In tegenstelling tot wat deze auteurs

Handelingen van het 4de colloquium voor heraldiek (Brussel 1985) 70-74; J. Mertens, *Van page tot landscommandeur. Opleiding, intrede en promotie in de Duitse Orde en militaire loopbaan van de ridders van de balije Biesen in de 18de eeuw* (Bilzen 1998) 54-63. Zie ook: Asch, *Nobilities*, 20-22.

³⁵ Seyler, *Geschichte*, 566-569. Bartholomé de Chasseneux studeerde rechten in Dôle en Pavia. Teruggekeerd naar Bourgondië bracht hij het achtereenvolgens tot fiscaal bij de *Baillage* van Autun (1508), raadsheer in het parlement van Bourgondië (1525) en tot slot president in het parlement van Aix-en-Provence (1532).

³⁶ Mathieu, *Système*, 205-210.

beweren manifesteert het onderscheid tussen adellijke en niet-adellijke wapenschilden zich echter niet bij de uitwendige versierselen. Het bevindt zich juist op het niveau van het eigenlijke schild, het kernstuk van het heraldische vertoon. De determinerende tegenstellingen zijn hier continuïteit tegenover creativiteit inzake de overdracht van blazoenen en specifieke tegenover generieke symboliek.

Bij de adel is het stamwapen sinds de late middeleeuwen onveranderlijk. Van nature is het zuiver symbolisch kapitaal. Het weerspiegelt de familiale status, macht en vermogen. Daarom wordt een stamwapen alleen onder heel uitzonderlijke omstandigheden gewijzigd. Bijna altijd gaat het om een buitengewoon gunstige alliantie of erfenis, waarbij bedongen is dat de begunstigde samen met het vermogen ook de naam en het wapen van de andere partij overneemt.³⁷ Het meest bekende voorbeeld van zulk een transactie legt in het midden van de zestiende eeuw de basis van het huidige Huis van Arenberg.³⁸ In wezen bevestigen dergelijke uitzonderingen de regel. De begunstigde assimileert zich immers ten volle met het symbolische kapitaal van het geslacht waarvan hij naam en wapen overneemt.

Niet-adellijke schilden zijn veel minder stabiel. De opeenvolgende generaties schrikken er niet voor terug om het voorvaderlijke wapen te wijzigen.³⁹ Een niet-adellijk wapen weerspiegelt vooral de sociale mobiliteit van een familie. Iemand neemt pas een wapen aan als er daartoe een aanleiding is. Meestal heeft hij of zij een positie bereikt waarin men zich regelmatig van een zegel bedient. Dat zegel draagt bijna altijd een heraldische beeltenis. Voor de ene vormt de opname in het stadsbestuur of een benoeming in de lagere landelijke administratie de onmiddellijke aanleiding. Voor de ander draait het om het verwerven een officiersrang in het leger. Voor een derde geeft het verkrijgen van een prebende of de verkiezing tot overste van een klooster de doorslag. Soms is er zelfs sprake van een soort gewoonterecht. Aan de Leuvense universiteit laten alle promovendi traditioneel een blazoën vervaardigen. En zo zijn er nog wel enkele situaties te noemen. Verwanten die het wapen daarna erven of het gewoon overnemen, passen het in vrij veel gevallen aan hun eigen behoeften aan. Vooral wapenfiguren die nadrukkelijk naar een bepaald beroep verwijzen of die men niet langer in overeenstemming acht met de status van de familie, moeten de plaats ruimen. De schrijfvelder van de notaris verandert bij de kleinzoon met militaire ambities in een zwaard. Merktekens van handelaars nemen een dierlijke gedaante aan. Dobbelstenen worden ruiten. Het stapsgewijze restylen valt pas stil wanneer de familie zich een vaste stek heeft verworven in het stedelijke patriciaat, openlijk adellijke ambities gaat koesteren of effectief tot de adel toetreedt.⁴⁰

³⁷ Duerloo, *Privileges*, 216-221.

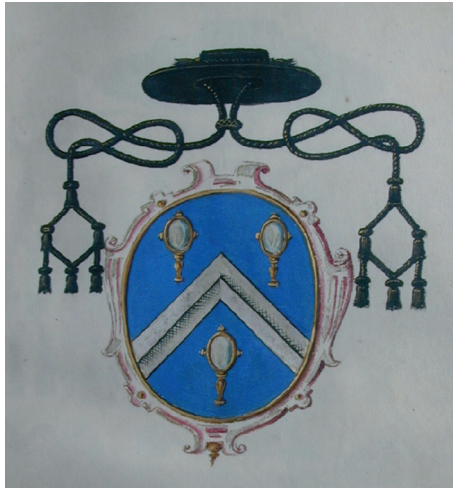
³⁸ J.E. van Arenberg, 'De heren, graven, prins-graven en hertogen van Arenberg', in: J. Roegiers e.a. (eds.), *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadellijke huis in Vlaanderen en Nederland* (Leuven 2002) 29-31.

³⁹ Pastoureau, *Traité*, 281-282.

⁴⁰ Duerloo, *Privileges*, 211-215.

Daarnaast kenmerkt de niet-adellijke heraldiek zich door een grote directheid. Sprekende wapens – wapenschilden die rechtstreeks naar de familienaam verwijzen – zijn er opvallend populair. Zo bevat het wapen van de Antwerpse kapitteldeken en bekend historiograaf Aubertus Mireaus drie spiegels (figuur 4). De familie De Buck voert een bok, De Ram een ram, De Haze een haas, Van Honsem een hoen en Lemmens een lam.⁴¹ Beduidend meer dan bij adellijke families kiest men voor heel specifieke figuren of soorten. In dat opzicht verraden de makrelen in het wapen Mackereel dat het hier om een burgerlijke familie gaat.⁴² Meer dan eens bepaalt het lokale taalgebruik de keuze van een wapenfiguur. Getuige hiervan de drie botten of platvissen in het wapen van de al even bekende erudiet Christoffel Butkens.⁴³

Figuur 4: Het wapen van kapitteldeken Aubertus Mireaus, eerste helft zeventiende eeuw. Een typevoorbeeld van een sprekend burgerlijk wapen (Bron: Gulden boek van de Kapel van het Allerheiligste Sacrament van de Kathedraal van Antwerpen)

Bij het begin van de vroegmoderne periode loopt het bij de adel niet wezenlijk anders. Onder de regering van Karel V wordt het gebruikelijk om bij een adelsverheffing ook meteen het wapenschild van de begunstigde in het diploma vast te leggen. Zijn voorgangers hebben zich daar nooit mee ingelaten. De heraldiek die tijdens Karels regering tot stand komt, moet qua directheid niet echt voor die van de niet-adellijke heraldiek onderdoen. Er zijn legio voorbeelden van sprekende wapens. Zonder enige volledigheid te pretenderen, kunnen de valk van Edsard Valck (1521), de das van de gebroeders de Taxis

⁴¹ *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen* (Antwerpen 1856-1863) I, 274, 279, 303 en 412; II, 461.

⁴² *Verzameling I*, 409.

⁴³ M. van de Cruys en M. Cheron, *De Sint-Salvatorabdij te Antwerpen. Heraldiek van abdijen en kloosters* (Wijnegem 2003) 16 en 20.

(1534), de eikels van Petrus Verreycken (1534), de peren van Maximiliaan Pyra (1552), de ovens (*fornaces*) van Simon Fourneau (1555) en niet in het minst de drie wezels van Andreas Vesalius (1555) genoemd worden.⁴⁴ In het laatste geval laat het diploma geen enkele twijfel door nadrukkelijk te vermelden dat de ‘tres albae seu argentae mustellae, quas vernacula lingua wesels vocant’. Naast de vele sprekende wapens, trekt de sterke betrokkenheid bij het tijdsgebeuren de aandacht. Het valt vooral op hoe snel de bevindingen van de grote ontdekkingsreizen een plaats veroveren in de toenmalige heraldiek. In 1548 verleent keizer Karel aan zijn zopas geadelde lijfwacht Johannes Renax een schild waarop een neushoorn prijkt.⁴⁵ Vijf jaar later verschijnt een olifant ‘in zijn natuurlijke kleuren’ in het schild van Johannes Matal, die bij de zware ruitelij heeft gediend.⁴⁶ Wanneer de keizerlijke hofdienaar Philippus de Cock op zijn beurt in 1555 tot de adelstand verheven wordt, bepaalt het diploma dat zijn schild op een blauwe achtergrond een wereldbol zal dragen, waarbij de landpartijen deels goud, deels groen en de zeeën deels zilver, deels waterkleurig aangegeven. Als helmteken figureert een knielende Hercules die de wereld torst.⁴⁷ De belangstelling voor de antieken blijkt uit nog wel meer helmtekens. Zo verschijnt een uitkomende Janus bij Nicolas Briot (1550), Diana bij de gebroeders Payen (1551) en een voor de hand liggende Mercurius bij de heraut Stephanus de Mourez (1556).⁴⁸ Kortom, in de eerste helft van de zestiende eeuw houdt de adellijke heraldiek van de Lage Landen de vinger aan de pols. Hij weerspiegelt wat er op cultureel vlak leeft en beweegt. In feite is hij niet anders dan de niet-adellijke heraldiek.

Het discours van wapenfiguren: de overgang naar generische symboliek

De breuk komt er in de tweede helft van de eeuw. Hoewel het niet zo eenvoudig is om dat met stelligheid vast te stellen, ziet het er naar uit dat het aantal sprekende wapens in de adellijke heraldiek vermindert. Exotische wapenfiguren worden in elk geval een marginaal verschijnsel.⁴⁹ Verwijzingen naar de antieken zijn niet minder zeldzaam. Tijdens zijn lange regering reikt Filips II slechts één adelbrief uit die expliciet naar het klassieke pantheon verwijst. Het gaat bovendien over een heel uitzonderlijk geval. In uitvoering van de beloning die hij bij de vogelvrijverklaring van Willem de Zwijger in het vooruitzicht heeft gesteld, verheft de koning in 1589 de broers en zussen van Balthazar Gerards tot de adelstand. Als wapen krijgen ze een linksgeschuinde leeuw die in zijn rechterklauw ‘de bliksembundel van Jupiter van keel, met

⁴⁴ L. Duerloo en P. Janssens, *Wapenboek van de Belgische adel van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Brussel 1992-1994) II, 90; III, 269-270, 590-591, 685, 726 en 731-732.

⁴⁵ *Ibidem*, III, 302.

⁴⁶ *Ibidem*, II, 710.

⁴⁷ *Ibidem*, I, 531.

⁴⁸ *Ibidem*, I, 383-384; II, 823; III, 151.

⁴⁹ L. Duerloo, ‘Exotism in the Heraldry of the Southern Netherlands’, in: *Genealogica & heraldica, Lisboa 1986, Actas do 17.º Congresso Internacional das Ciências Genealógica e Heráldica* (Lissabon z.j.) 253-259.

schichten van lazuur' houdt.⁵⁰ Terwijl de verdeelde leeuw allicht de verscheurdheid van de Nederlanden symboliseert, verwijst de bliksem beslist naar de wraak van de oppergod.

In datzelfde 1589 kent Filips II nog zeven andere adelsverheffingen toe. Slechts één daarvan verleent – of om precies te zijn bevestigt – een sprekend wapen. Nicolas Barillet, een raadsheer bij de Rekenkamer van Dôle, en zijn broers krijgen rehabilitatie van adeldom en mogen hun schild met drie *barrils* of vaten verder voeren. Bij de overige heeft men het raden naar de betekenis van hun blazoën. Waarom voeren de gebroeders Godin, die de koning in de Haagse Rekenkamer en de Mechelse Grote Raad dienen, een gouden beker? Welke betekenis hecht Jacques Hacart, heer van Carnoy, aan zijn ankerkruis?⁵¹ Twee andere wapens lijken de sleutel tot dit raadsel aan te reiken. Jacques de Latre, heer van Willerval en oudschepen van Atrecht, laat zich een gouden schild verlenen met een vrijkwartier van keel en twee schildjes van lazuur. Op het vrijkwartier is een spoorrad van goud geplaatst. De schildjes en het spoorrad zeggen weinig tot niets over het verleden of de achtergrond van geadelde, maar ze roepen wel een sfeer van ridderlijkheid op. Hetzelfde geldt ook voor het schild van Claude de Baudequin, dat op een veld van zilver een everzwijnskop van sabel toont. Onwillekeurig denkt men dan aan de jacht op grootwild, een adellijk tijdverdrijf bij uitstek. In feite haalt de suggestie het in beide gevallen van de symboliek. Als er achter deze wapenfiguren al concrete informatie over de geadelde of zijn familie schuilgaat, dan wordt ze wel heel versluierd gebracht. Misschien doet die informatie er zelfs niet toe. De boodschap is immers duidelijk. Men hoeft het blazoën slechts te bekijken om te weten dat het hier over adellijke families gaat.

Op die manier vervalt de adellijke heraldiek meer en meer in stereotiepen. Het schild van een geadelde familie telt doorgaans vier tot zes figuren, waarbij het zelden om meer dan drie verschillende soorten figuren gaat. Het herhalen van één van de figuren is dus zowat de regel. In ongeveer de helft van de schilden nemen herautstukken – een verzamelnaam voor een reeks geometrische figuren zoals palen, dwars- en schuinbalken – de belangrijkste plaats in. In nog eens een kwart van de schilden komen herautstukken als neventekenen voor. Daarnaast put men voor één op twee wapenschilden uit de zogenaamde groep van kleine geometrische figuren. Het is een categorie die door de comparatieve heraldiek bedacht is. Ze bevat echter niet alleen zuiver geometrische tekens zoals penningen, koeken en ringen, sterren en spoorraden, ruiten en malies, kruisjes en schuinkruisjes. Ook heel populaire figuurtjes zoals wassenaars, schelpen, meerltjes – die ook als merletten bekend staan – of rozen, lelies en vijfbladen worden ertoe gerekend.⁵² Qua populariteit moeten dieren nauwelijks voor die van de kleine geometrische figuren onderdoen. Planten komen in ongeveer een derde van de schilden voor. De keper – die eruit ziet als een omgekeerde letter V (figuur 4) – is veruit de populairste wapenfiguur. Men treft dit herautstuk in bijna een kwart van alle schilden van

⁵⁰ Duerloo en Janssens, *Wapenboek* II, 144.

⁵¹ *Ibidem* I, 188 en 196; II, 182, 254 en 547; III, 172.

⁵² Pastoureau, *Traité*, 165-167.

geadelden aan. Andere toppers zijn sterren, dwarsbalken en leeuwen. Het kleurenpallet blijft meestal beperkt tot drie. Een derde van de schilden heeft trouwens slechts twee kleuren. Bij de metalen is goud populairder dan zilver. Bij de kleuren domineert lange tijd keel (rood), al zijn lazuur (blauw) en sabel (zwart) zeker niet onbelangrijk.⁵³ Statistisch gesproken kan het modale schild van een geadelde dus beschreven worden als ‘in keel een keper van goud, vergezeld van drie sterren van zilver’.

Volgens de handboekjes die zich in de wapensymboliek verdiepen, staat de keper voor bescherming en bewaring. ‘Wie een keper in zijn wapen voert, moet beschouwd worden als iemand wiens voorouders de steun en stut van koninkrijken en hun vorsten waren’. De keper is ook het teken van volharding en standvastigheid. ‘Hij kan ook gegeven zijn aan iemand die aan de opswelling van zijn woede of aan de brutaliteit van het opstandige volk heeft weerstaan’.⁵⁴ Over sterren weet dezelfde autoriteit te melden dat ze ‘het mooiste werk zijn dat uit de hand van het Opperwezen ontstaan is’. Volgens de Platonisten is de ziel van helden uit sterrenstof gemaakt. Volgens de astrologen beïnvloeden en bewegen de sterren alles op de aarde.⁵⁵ Sterren zijn dus bij uitstek symbolen van verhevenheid boven het gemeen, van leiderschap en heroïek. Op zowat elke bladzijde van de handleidingen keren soortgelijke interpretaties weer. Op een paar gehoornde dieren en enkele reptielen na, vertolken wapenfiguren zonder uitzondering grote daden of lovenswaardige eigenschappen. Het is één lang verhaal van voorvaderlijke eer en deugd. Tegelijkertijd is er een opvallende verschuiving qua tijdsperspectief. De adellijke heraldiek gaat niet over recente gebeurtenissen, maar over een ver en onbepaald verleden. Of beter, hij handelt niet langer over een verleden waaraan mensen nog herinneringen hebben, maar speelt zich ergens in een mythische riddertijd af.

Nergens is dat uitgesprokener dan bij wapenlegenden. Het is zonder meer opvallend dat dergelijke legendarische verklaringen van de oorsprong van wapenschilden vooral in de nieuwe tijd opgang maken. In vele gevallen voltrekt het gebeuren zich op het slagveld, met een duidelijke voorkeur voor de periodes van de volksverhuizingen of de kruistochten. Ook vermaarde veldslagen of endemische conflicten aan de rand van Europa leveren gewaardeerde locaties op. Zo pretenderen de Arenbergs dat de drie gouden mispeldoelen op het rode veld die ze als hun wapen voeren, herinneren aan

⁵³ Duerloo, *Privileges*, 222-224.

⁵⁴ J.P. Dupuy Demportes, *Traité historique et moral du blason. Ouvrage rempli de recherches curieuses et instructives sur l'origine et les progrès de cet art* (Parijs 1754) I, 220. Dit werkje – dat zowat het ultieme compendium van vroegmoderne heraldische symboliek is – schrijft: ‘Le chevron ... est l'emblème de la protection et de la conservation: il est dans les figures hiéroglyphiques ce qu'il est dans les bâtiments. Ceux qui ont le chevron dans leurs armes doivent être regardés comme des gens dont les ancêtres ont été le soutien et l'appui des royaumes et de leurs princes. Selon Pierius, il est le symbole de la constance et de la fermeté; c'est pourquoi le chevron est compté parmi les pièces honorables: il pourroit bien aussi avoir été donné à un homme qui auroit résisté aux mouvemens de sa colère ou à l'insolence d'une populace mutinée’.

⁵⁵ Dupuy Demportes, *Traité* II, 246.

de heldendood die Hartmann van Arenberg in het midden van de tiende eeuw stierf. Toen de rooms-koning en de prinsbisschop van Luik het lijk van Hartmann na de fatale veldslag onder een mispelboom vonden, merkten ze dat er drie gevallen bloemen aan zijn bebloede schild kleefden. Om zijn moed en zelfopoffering te eren, bevalen ze Hartmanns afstammelingen om dit teken te blijven voeren.⁵⁶ Naast het vele krijgsgewoel dienen confrontaties met het bovennatuurlijke of met het magische als uitgangspunt. In een van die verhalen komen de Trazegnies zowel aan hun naam als aan de leeuw in hun wapen doordat de stammoeder een dertienling baarde nadat een verongelijkte bedelares haar had vervloekt.⁵⁷ Tot slot zijn er enkele legenden waarbij een dier een mens helpt in zijn strijd tegen een vijandige omgeving. Al bij al is het een wereld van conflict. Een wereld die in bloed gedrenkt is. Een wereld bovendien, waarin er – op de onfortuinlijke vrouwe van Trazegnies na – nauwelijks vrouwen leven.

Figuur 5: Het wapen van jonkbeer Jacques-Benoît Pauwens, 1732. Een pronkende pauw als sprekende schildfiguur en helmteken (Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Kanselarij van de Nederlanden in Wenen, inv. nr. 771 fo. 542)

Wapenlegenden dienen niet om te verhelderen, maar om te verhullen. Bij aristocratische families claimen ze goddelijke uitverkiezing of mythische voorouders. Louter op basis van hun wapenschild claimen de Croÿs, de Lignes, de Hennins en de Merodes dat ze respectievelijk van de koningen van Hongarije, de hertogen van Lotharingen, de landgraven van de Elzas en de koningen van Aragon afstammen.⁵⁸ Bij lagere edelen komt het meestal neer op uitzonderlijke diensten aan de vorst, zelfs als de heroïek er zoals bij de Van Ittersums in

⁵⁶ M. Van de Cruys, *Wapensagen uit de Zuidelijke Nederlanden* (Wijnegem 2003) 24-25.

⁵⁷ *Ibidem*, 17-20.

⁵⁸ A. Verschaeren, 'Les nobles: les plus illustres, plus anciens? Genealogische vervalsing in de Zuidelijke Nederlanden (16de-18de eeuw) bij de hoogadellijke geslachten. Een discoursanalyse' (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Antwerpen 2006).

bestaat om ruiterslijk toe te geven dat men een driewerf stomme ezel is.⁵⁹ Die tweedeling tussen hoge en lage adel suggereert eens te meer een band met de staatsvorming, meer bepaald met de versterking van de vorstelijke macht. Ook in dat opzicht zijn wapenlegenden dus vooral een vroegmodern fenomeen.⁶⁰

Figuur 6: Het wapen van ridder Jacques-Benoît Powis, 1733. De pauw is vervangen door het wapen van de prinsen van Powis (Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Kanselarij van de Nederlanden in Wenen, inv. nr. 772 fo. 59)

Op die manier zet de adellijke heraldiek zich af tegenover de niet-adellijke. Het proces van toe-eigening leidt ertoe dat de adellijke heraldiek zijn oorspronkelijke directheid aflegt. Een adellijk wapen moet het voortaan hebben van de suggestie. De sfeer primeert. Niemand wil uit de toon vallen. Niemand wil als nieuwkomer bekendstaan. Symbolen die herinneren aan een niet-adellijk verleden worden aan de kant geschoven. Het kan geen toeval zijn dat de familie de Fourneau de wel wat volkse ovens uit haar wapen stilzwijgend vervangt door staande blokjes. Of dat de Verreyckens het in 1662 weten te regelen dat ze de drie eikels uit hun schild mogen verwijderen.⁶¹ Sprekende wapens suggereren nu eenmaal een burgerlijke achtergrond. Blijkbaar denkt Jacques-Benoît Pauwens, secretaris van de Soevereine Raad van Brabant, er in de eerste helft van de achttiende eeuw nog altijd zo over. Hij is in 1732 geadeld en daarbij heeft de keizer hem een pronkende pauw als schildfiguur en als helmteken verleend (figuur 5). Nog geen jaar later dient Pauwens opnieuw een verzoekschrift in. Hij heeft zich vergist, of dat beweert hij toch. Verder genealogisch onderzoek zou hebben uitgewezen dat hij in feite een nazaat is van de prinsen van Powis, een oud vorstengeslacht uit Wales. Wenen bevestigt zijn recht om die oude naam en het bijbehorende blazoen opnieuw te

⁵⁹ M. Van de Cruys, *Wapensagen uit de Nederlanden* (Wijnegem 2007) 26-27.

⁶⁰ L. Duerloo, 'Transcending the Frontiers of Reality, The Significance of Heraldic Legends', in: A. Vachon e.a. (eds.) *Genealogica et Heraldica, Proceedings of the 22nd International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Ottawa* (Ottawa 1998) 349-356.

⁶¹ Duerloo en Janssens, *Wapenboek* II, 90-91; III, 726-727.

gebruiken en verleent hem bovendien ook nog de titel van ridder (figuur 6). Daarmee is de pronkende pauw vervangen door een trots klauwende, maar in wezen nietszeggende leeuw.⁶² Zo nietszeggend dat het spreekwoord zegt: 'wie geen wapen heeft, voert een leeuw'.⁶³ De adel van de nieuwe tijd maakt van die schimpscheut een deugd. Wapenschilden van geadelde families behoren nu eenmaal te verwijzen naar het edele bestaan. Een edel bestaan dat zich als het ware ononderbroken vanuit een vervlogen riddertijd tot in de zeventiende en achttiende eeuw heeft weten te handhaven.

Besluit

Maar de realiteit is natuurlijk anders. In de loop van de zestiende eeuw verdwijnen de ridderlegers van het slagveld. De ontwikkeling van de krijgstechniek maakt de zware cavalerie grotendeels overbodig. Vuurkracht bepaalt nu de uitkomst van de strijd. De artillerie en de met musketten bewapende infanterieformaties vestigen hun overwicht. Met de krijgstechniek verandert ook de deontologie van het oorlogsvoeren. Tijdens het beleg of de veldslag heeft ridderlijkheid afgedaan. Dat alles betekent niet dat de militaire rol van de adel bruusk ophoudt. Het officierencorps blijft een in meerderheid adellijk milieu. De oorlog is echter geen exclusief adellijk bedrijf meer.⁶⁴ Tegelijkertijd kalft het militaire karakter van de adel af. Een nieuw soort edelman maakt zijn opwachting. Hij ontleent zijn macht en prestige aan het bekleden van hoge ambten. Hij is zowel instrument als exponent van de staatsvorming. Deze ambtsadel houdt zich verre van het slagveld, al mag men zijn rol bij het aanmonsteren, bevoorraden en betalen van de vorstelijke legers niet onderschatten.

De adel verandert in een veranderende maatschappij. Hij past zich weliswaar aan die nieuwe omstandigheden aan, maar dat gaat gepaard met het affirmeren van eigen rol en eigen identiteit. Hij herijkt met andere woorden zijn standsbewustzijn. In die context lijkt het bijvoorbeeld logisch om de snelle opkomst van het duel om de eer op zijn minst voor een deel te verklaren met de neergang van de militaire rol van de adel. Zonder meteen in het debat over het vroegmoderne duel te willen treden, is een korte overdenking terzake hier zeker op zijn plaats.⁶⁵ Het fenomeen transposeert de codes van ridderlijkheid immers van het slagveld naar de kampplaats. Het huldigt het primaat van de eer van de duellist. Een eer die onafhankelijk van en in toenemende mate tegen de opkomende staat gehandhaafd wordt.

⁶² *Ibidem* III, 150 en 233-234.

⁶³ M. Pastoureau, *Figures et couleurs. Étude sur la symbolique et la sensibilité médiévales* (Parijs 1986) 160.

⁶⁴ P. Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen* (Brussel 1998) 108-123.

⁶⁵ Zie in dat verband: D. Raeymaekers, 'Grosses querelles et haines mortelles, De centrale overheid versus het duel om eer in de Zuidelijke Nederlanden (1550-1650)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120 (2007) 316-331.

Het kan geen toeval zijn dat de adel bij het toe-eigenen van de heraldiek een gelijklopend discours hanteert. Ook daar staan eer en – als het over wapensymboliek gaat – deugd centraal. Ook daar klampt men zich vast aan een identiteit die het krijgshaftige als de essentie van het adellijke bestaan duidt. Op het einde van de zestiende en in aanvangsjaren van de zeventiende eeuw vertolken de auteurs van heraldische traktaten het adellijke streven om zich zoniet de hele heraldiek, dan toch op zijn minst bepaalde uitwendige versierselen toe te eigenen. In navolging van Frankrijk is het in de Habsburgse Nederlanden de helm – het uitrustingsstuk bij uitstek dat de ridder van de voetknecht onderscheidt – die tot het essentiële statussymbool van de adel verklaard wordt. Naar het zich laat aanzien, wordt die uitkomst bepaald door het samenspel van de voortgang van de staatsvorming, de relatief kleine adel en de betrekkelijke homogeniteit van de adelstand. Maar al bij al blijken uiterlijke versieringen inderdaad slechts uiterlijkheden. De meest fundamentele verschuiving die zich op dat moment voltrekt, situeert zich op het niveau van de wapensymboliek. Wapenfiguren worden van hun directe betekenis ontdaan en krijgen een generische symboliek aangemeten. De adellijke wapensymboliek refereert niet meer naar de persoonlijke achtergrond, maar naar een collectief verleden in een mythische riddertijd. De vroegmoderne adel verschanst zich in een paradox. Hij katapulteert zijn eigenheid, zijn machtspositie en zijn bevoorrecht statuut naar een legendarische periode die bevolkt wordt door een hoofs, maar ondertussen volstrekt irrelevant ridderschap. Hij affirmeert zijn huidige maatschappelijke positie door symbolisch terug te keren naar een ver, vertekend en voltooid verleden.

Luc Duerloo (1958) is hoofddocent politieke en institutionele geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Hij promoveerde op een proefschrift over de wapenkoningen en wapenkunde in de Oostenrijkse Nederlanden. Samen met Paul Janssens publiceerde hij in 1992-1994 het vierdelige *Wapenboek van de Belgische adel*. Met Marc Wings schreef hij *Scherpenheuwel. Het Jeruzalem van de Lage Landen* (2002). In 1998 was hij de commissaris van de tentoonstelling *Albrecht & Isabella, 1598-1621* in het KMKG te Brussel. Mede dankzij een semester aan de School of Historical Studies van het Institute for Advanced Study te Princeton (2008) legt hij nu de laatste hand aan een monografie over de internationale politiek van het aartshertogelijke bewind.

Summary

Luc Duerloo, *Purified Blazons: Noble Heraldry as the Appropriation of Honour and Virtue, 1550-1750*

Noblemen were the most important users of heraldry in the Middle Ages, yet they did not enjoy a monopoly on bearing coats of arms nor did they employ a distinct heraldic language. All of this changed towards the end of the sixteenth century. Taking its cue from heraldic treatises, the nobility appropriated exclusive heraldic rights by law. In the Habsburg Netherlands, they obtained the prerogative to use external ornaments around their shields. In other regions, the noble quest for distinction could lead to anything from a total ban on non-noble arms to restrictions on the display of certain external ornaments. The interplay between state formation and the relative share of the

nobility in the total population seems to have determined the outcome of this process. At the same time, the symbolism of noble arms became distinct from that of other groups of armigers. The noble shield lost its direct – often canting – message and became a mirror of the privileged status of the bearer. Henceforth, it was not the personal achievements of the individual, but the honour and virtue of the noble estate that dictated heraldic compositions.

Medewerkers/sters 123ste jaargang

Barnouw, D., NIOD, Herengracht 380, 1016 CJ Amsterdam (d.barnouw@niod.knaw.nl)

Berkel, K. van, Vakgroep Geschiedenis RUG, Postbus 716, 9700 AS Groningen (k.van.berkel@rug.nl)

Bosma, U., IISG, Postbus 2169, 1000 CD Amsterdam (ubo@iisg.nl)

Bosmans, J., Zuring 56, 5432 BV Cuijk (j.bosmans@planet.nl)

Bosscher, Ph.M., Sumatrastraat 11, 1782 CM Den Helder (t.bosscher.kikkert@hccnet.nl)

Bruin, G. de, Instituut voor Geschiedenis UU, Drift 10, 3512 BS Utrecht (guido.debruin@let.uu.nl)

Bruin, R. de, Turnerstraat 25 C, 1076 VC Amsterdam (rjdebruin@zonnet.nl)

Bruycker, A. De, Departement Geschiedenis KU Leuven, Blijde Inkomststraat 21, B 3000 Leuven (angelo.debruycker@arts.kuleuven.be)

Buylaert, F., Vakgroep Middeleeuwen UGent, Blandijnberg 2, B 9000 Gent (frederik.buylaert@ugent.be)

Buyst, E., Naamsestraat 69, B 3000 Leuven (erik.buyst@econ.kuleuven.be)

Catania-Peters, M., Czaar Peterstraat 7A, 1018 NW Amsterdam (genm.catania@versatel.nl)

Coesèl, M., Frans Halsplantsoen 30, 1399 EW Muiderberg (coesel@science.uva.nl)

Dam, P.J.E.M. van, Research Institute for the Heritage and History of the Cultural Landscape and Urban Environment (www.clue.nu), Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam (pjem.van.dam@let.vu.nl)

Damen, M., Opleiding Geschiedenis UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam (m.j.m.damen@uva.nl)

Damme, L. van, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Postbus 90755, 2509 LT Den Haag (leon.vandamme@inghist.nl)

Doorslaer, R. Van, SOMA, Luchtvaartsquare 29, B 1070 Brussel (rvandoorslaer@cegesoma.be)

Duerloo, L., Departement Geschiedenis UA, Stadscampus, Grote Kauwenberg 18, B 2000 Antwerpen (luc.duerloo@ua.ac.be)

Duijvendak, M., Vakgroep Geschiedenis RUG, Postbus 716, 9700 AS Groningen (m.g.j.duijvendak@rug.nl)

Dumolyn, J., Vakgroep Middeleeuwen UGent, Blandijnberg 2, B 9000 Gent (jan.dumolyn@ugent.be)

Engelen, Th., Vakgroep Geschiedenis RU, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen (th.engelen@let.ru.nl)